

พัฒนาการคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณในพระพุทธศาสนา

DEVELOPMENT OF INSIGHT KNOWLEDGE TEACHING IN BUDDHISM

พระมหาวัฒนา ปณณาทิโป (คำเคน)

Phramaha Vattana Pannateepo

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University

Email: mrsak@mcu.ac.th

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคำสอนเรื่องวิปัสสนาในสมัยพุทธกาล และเพื่อศึกษาพัฒนาการเรื่องวิปัสสนาในสมัยหลังพุทธกาล โดยใช้การศึกษาจากเอกสาร หนังสือและบทความที่เกี่ยวข้อง ผลการศึกษาพบว่า วิปัสสนาญาณที่มีมาแต่สมัยพุทธกาลมาจนถึงปัจจุบัน โดยแบ่งเป็น 3 ยุค ดังนี้ วิปัสสนาญาณ ตามความหมายที่พระพุทธเจ้าตรัส หมายถึงตัว ญาณ ความรู้แจ้งในชั้นโดยความเป็นไตรลักษณ์ มีความหมายถึงวิปัสสนาที่เกิดขึ้นเป็นความเห็นนามรูปโดยมีเป็นเหตุปัจจัยของกัน ปราศจากอึดตา ทรงใช้คำว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ ผู้เห็นแจ้ง เช่นนั้นต้องคอยระวังพากเพียรปฏิบัติต่อไปเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณที่แก่กล้า ซึ่งเป็นระดับสูงที่เรียกว่า “นิพพิทา” “วิราคะ” จนกระทั่งเกิดการรู้แจ้งแทงตลอดคือการบรรลุธรรม

วิปัสสนาญาณ ในความหมายของพระสังคีติกาจารย์หลังการปรินิพพานของพระพุทธเจ้าได้จัดรวบรวมเป็นหมวดหมู่แนวอธิบายโดยเพิ่มคำอธิบายลักษณะของวิปัสสนาญาณ 40 แบบ ตามที่พระสารีบุตรอธิบายไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค และต่อมาพระพุทธโฆสาจารย์ เป็นการจัดระบบความรู้แจ้งชั้น 5 โดยไตรลักษณ์เชื่อมโยงกับวิสุทธิ 7 ประการ จึงเกิดเป็นวิปัสสนาญาณ 9 และ วิปัสสนาญาณ 16 เพื่อให้เห็นกระบวนการเกิดขึ้นอย่างละเอียดของวิปัสสนาญาณ รวมทั้งเป็นการพัฒนาวิปัสสนาญาณบนฐานของไตรสิกขา และพระพุทธโฆสาจารย์ได้สร้างมาตรฐานการตรวจสอบการปฏิบัติวิปัสสนาสอดคล้องกับการบรรลุธรรมขึ้นมาโดยปัจเจกชนญาณ เพื่อการตรวจสอบการบรรลุธรรมได้ด้วยด้วยตนเอง

คำสำคัญ: พัฒนาการ, วิปัสสนาญาณ, สมัยพุทธกาล, สมัยหลังพุทธกาล

Abstract

This article entitled to study the teaching of insight knowledge the Buddha's period and to study the teaching of insight knowledge the post-Buddha's period. This is a qualitative research done by studying academic documents. In the research, it was found that meditation has been in the Buddha era until now, divided into 3 periods as follows: Vipassana, according to the meaning of the Lord Buddha, means the insight and insight in the Khandha as Tilakkhana. There is Vipassana meaning which is mind and matter together without the ego. It called Yathabhutannadassana. The Holy One must keep carry on in order to gain insight which is a high level called "Nipphitha" "Viraga" until they can get enlightenment.

In post-Buddha period, meditation in the meaning of Sangitigajarn is compiled into a category of explanations by adding a description of the fourty Vipassana described by Sariputrathera in the PatthaputtanaMakka. After that, PhrabuddhaKosajarn maked the order about Khandha and Visuddhi in Vipassanayana to clearly see the process and development based on Tilakkhana. He has created a standard for examining the practice of Vipassana in accordance with the attainment of Dharma by the Paccavekkhana for self-enlightment.

Keywords: Development, Insight knowledge, Buddha's period, Post-Buddha's period

บทนำ

วิปัสสนาญาณ (Insight-knowledge) หมายถึงญาณในวิปัสสนา หรือญาณที่นับเข้าในวิปัสสนา หรือญาณที่จัดเป็นวิปัสสนา ได้แก่ ความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ทำให้จิตหลุดพ้นจากกิเลส (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546) เป็นปัญญาที่รู้แจ้งทางธรรมขั้นสูงอันมีส่วนสำคัญต่อการพ้นทุกข์ ในสมัยพุทธกาลพระพุทธองค์สอน

การปฏิบัติให้บรรลุวิปัสสนาญาณโดยตรัสถึงการปฏิบัติและตรัสถึงตัวสภาวะญาณที่เกิดขึ้นอย่างบริสุทธิ์ดังข้อความว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 10/289/222) ในคำเหล่านี้ไม่พบว่ามีการสอนโดยใช้คำบริกรรมแต่อย่างใด เน้นสอนให้ผู้ฟังเข้าใจหลักการการเจริญสติปัฏฐาน 4 และผลจากการปฏิบัติที่เป็นตัวญาณปัญญา อธิบายสภาวะว่าคือความรู้แจ้งในขั้นและความเป็นอันหนึ่งอันเดียว เช่น ยถาภูตญาณทัสสนะ วิราคะ นิพพิทา แต่ไม่บอกว่ามีกี่ระดับ ในยุคต่อมาคัมภีร์อรรถกถา มีการจัดวิปัสสนาญาณเป็น 9 ระดับ บ้าง 16 ระดับบ้าง

ปัจจุบันการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นที่แพร่หลาย ส่วนมากมีความเข้าใจในเรื่องวิปัสสนาญาณไม่ตรงกัน บางกลุ่มยึดถือเฉพาะที่เป็นคำสอนดั้งเดิมพระพุทธเจ้าตรัสในพระสูตรต่างๆ และปฏิเสธแนวคำอธิบายวิปัสสนาญาณอื่นทั้งจากคัมภีร์อรรถกถาภิกขาเป็นต้น ที่แต่งขึ้นในยุคหลังว่าเป็นความคิดเห็นของท่านเหล่านั้นไม่น่าเชื่อถือเพียงพอ บางกลุ่มยึดถือแนวคำสอนตามสายคัมภีร์ดังกล่าวซึ่งคำอธิบายนี้ได้มีพัฒนาการมาจากสมัยพุทธกาล จนเกิดวิปัสสนาญาณ 16 ขั้นในเวลาต่อมา นำไปสู่การสอนและปฏิบัติกัมมัฏฐานที่แตกต่างกัน บทความนี้ต้องการจะศึกษาหาคำอธิบายเรื่องตัวญาณในวิปัสสนาที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ และพระสาวกอธิบายขยายความ รวมทั้งวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณจนบรรลุตามแบบวิธีการเดิมและวิธีการแบบใหม่ แบบใดจึงจัดเป็นวิปัสสนาญาณแท้

ความหมายวิปัสสนาญาณ

1. วิเคราะห์รูปศัพท์และความหมายของวิปัสสนาญาณ วิปัสสนาญาณ มาจากวิปัสสนา – ญาณ (ญาณหรือความรู้ในวิปัสสนา) ปรากฏในบาลีมูลกัจจายนสูตรว่ามาจาก วิ บพ หน้า + ทิส ธาตุ ในการเห็น + ยุ ปัจจัย แปลงทิส เป็นปสส แปลง ยุ เป็น อน ลงอาอิติโชตก ปัจจัย และรูปวิเคราะห์ว่า "อนิจจาทิวเสน วิวิธากาเรน ปสสตีติ วิปัสสนา อนิจจานุปสสนาทิกา ภาวนาปัญญา" (พระมหาชัยศิลป์ พุทธวิธีโย, 2552) แปลว่า "ธรรมชาติ ที่ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะอรรถว่า เห็นสังขารธรรมโดยอาการต่างๆ ด้วยอำนาจ อนิจจลักษณะเป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา มีอนิจจานุปสสนาเป็นต้น." (พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปโน), 2550)

อีกรูปวิเคราะห์ว่า "วิวิธ อนิจจาทิกัง สงขารेषุ ปสสตีติ วิปัสสนา" แปลว่า ปัญญาที่เห็นสภาวะต่างๆ มีอนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขารทั้งหลาย" (พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), 2550)

อีกรูปวิเคราะห์หนึ่ง วิปัสสนามาจาก วิ - ปสสนา วิ แปลว่าวิเศษ หรือพิเศษ ปสสนา แปลว่าการเห็นแจ้ง เมื่อรวมสองบทเข้าด้วยกัน แปลว่า ความเห็นแจ้งแบบพิเศษ มีรูปวิเคราะห์

ว่า วิเสสน ปัสสตีติ วิปัสสนา. ธรรมชาติโดยอมเห็นแจ้งเป็นพิเศษ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้ชื่อว่า วิปัสสนา (มหาสี สยาดอ (โสภณมหาเถระ), 2540)

จากการวิเคราะห์คำศัพท์ตามคัมภีร์ชั้นหลังได้ความหมายว่า วิปัสสนาญาณ คือญาณที่เห็นแจ้งในขั้น 5 โดยอาการต่างๆ ต่อไปจะหาความหมายจากคัมภีร์ต่างๆ

2. ความหมาย วิปัสสนาญาณ การหาความหมายของวิปัสสนาญาณ พบในพระสุตตันตปิฎก ปฏิสัมภิทามรรค ได้ให้ความหมายไว้ว่า "ชื่อว่า วิปัสสนา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นลมหายใจเข้ายาว โดยความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพราะมีสภาวะพิจารณาเห็นลมหายใจออกยาว โดยความไม่เที่ยง..เป็นทุกข์..เป็นอนัตตา." (พระไตรปิฎกภาษาไทย 31/183/287)

พุทธทาสภิกขุ ให้ความหมายว่า "ลักษณะแห่งตัววิปัสสนาหรือความเห็นแจ้งนั้น คือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จะเห็นเต็มไปด้วยในภพทั้งสาม เป็นความเกิดขึ้นตั้งอยู่ดับไป จนเห็นว่าเต็มไปด้วยความน่ากลัว น่าเบื่อหน่าย ไม่มีอะไรน่าเอา น่าเป็น ลักษณะเหล่านี้คือลักษณะที่ปรากฏในวิปัสสนา (พุทธทาสภิกขุ, 2536)

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของวิปัสสนาไว้ว่า วิปัสสนา คือการเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หมายความว่า ข้อปฏิบัติต่างๆในการฝึกฝนอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้งรู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือ ให้เข้าใจตามความเป็นจริง หรือตามสิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิด รู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2546)

แนม มหานิรานนท์ กล่าวว่า "วิปัสสนาเป็นชื่อของปัญญา มีปัญญาชนิดหนึ่งที่ชื่อว่า ปัญญา ปัญญาที่รู้ว่า นามรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสาร ไม่มีตัวตน รู้อย่างนี้ อันใดอันหนึ่งก็แล้วแต่ ปัญญาที่รู้อย่างนี้เรียกว่า วิปัสสนา" (แนม มหานิรานนท์ 2553)

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้อธิบายความหมายของคำว่า ญาณ ไว้ว่า "ญาณ หมายถึง วิปัสสนาญาณ ทราบว่า เมื่อโยคินนั่งกำลังเทียบเคียงไตรตรองรูปธรรมและอรุปรธรรม (รูปและนาม) ทั้งหลายอยู่ ญาณซึ่งมีกระแสปราดเปรี้ยวแหลมคม แก่กล้า ชัดแจ้ง ก็เกิดขึ้น ประดุจดั่งวชิระของพระอินทร์ที่ทรงชัศออกไป" (พระพุทธโฆสะ, 2549)

พัฒนาการของวิปัสสนาญาณในพระไตรปิฎก

วิปัสสนาญาณ มีปรากฏในพระสูตรต่างๆ หลายสูตรเช่น มหาสติปัฏฐานสูตร สามัญญผลสูตร เป็นต้น ในมหาสติปัฏฐานนั้นเป็นสูตรใหญ่ที่ว่าด้วยการเจริญสติปัฏฐานที่เกิดผลคือการรู้แจ้ง โดยสรุปมี 4 คือ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน และธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ดังข้อความดังนี้

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่...เห็นเวทนาในเวทนาอยู่...เห็นจิตในจิตอยู่...เห็นธรรมในธรรมอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 10/373/301-302)

ในหมวดอานาปานสติ พระพุทธเจ้าทรงสรุปผลของการเจริญสติปัฏฐานว่าเกิดเป็นวิปัสสนาญาณ ดังนี้

“ด้วยวิธีนี้ ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในอยู่ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกอยู่ หรือพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในทั้งภายนอกอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิด (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ (แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับ(แห่งลมหายใจ) ในกายอยู่ หรือว่า ภิกษุนั้นมีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า ‘กายมีอยู่’ ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณ เจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัย (ค้นหาและทวิญญู) อยู่ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรๆ ในโลก” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 10/375/304)

วิปัสสนาญาณที่พระพุทธเจ้าตรัสในพระสูตรนี้ ชี้ให้เห็นว่า ตัวญาณ คือความรู้แจ้งนั้น คือความรู้รูป-นาม (ขั้น 5) ที่เกิดขึ้นโดยปราศจากตัวตน เป็นของว่างเปล่า เห็นเหตุปัจจัยแห่งนามรูปที่อาศัยกันเกิด แล้วเกิดกระบวนการไม่ยึดมั่นถือมั่น ไม่ถูกค้นหาและทวิญญูอาศัย ซึ่งถือว่าเป็นวิปัสสนาญาณระดับเบื้องต้น ที่จะต้องประทับประคองให้เจริญออกงามต่อไปจนนำไปสู่การบรรลุธรรมในที่สุด

ต่อมาเป็นข้อมูลที่แสดงให้เห็นถึงความสำเร็จของนักบวชในทางพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า “สามัญญผล” พระพุทธเจ้าตรัสเป็นลำดับไล่จากความเป็นผู้มีศีล มีความมักน้อย สันโดษ ชอบความสงบ ทำความเพียรทางจิตจนเกิดสมาธิ ปราศจากนิวรณ์ธรรม ได้มาน 4 และได้เกิดวิปัสสนาญาณขึ้นนับเป็นวิชาขั้นสูง 1 ใน 8 ประการที่ว่าด้วยการพันทุกข์ ปรากฏในสามัญญผลสูตร และสูตรอื่นๆ ดังข้อความต่อไปนี้

“เมื่อจิตเป็นสมาธิบริสุทธิ์ผุดผ่อง ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน ปราศจากความเศร้าหมอง อ่อน เหมาะแก่การใช้งาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหวอย่างนี้ ภิกษุนั้น น้อมจิตไปเพื่อ ญาณทัสสนะ รู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘กายของเรานี้คุ้มกันเป็นรูปร่างประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป 4 เกิดจากปิตามารดา เจริญวัยเพราะข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยงแท้ ต้องอบ ต้องนวดเพ้น มีอันแตกกระจายไปเป็นธรรมดา วิญญาณของเราอาศัยและเนื่องอยู่ในกายนี้’ (พระไตรปิฎกภาษาไทย 9/234/77-78)

ข้อความที่ยกมานี้ คำว่าน้อมจิตไปเพื่อ “ญาณทัสสนะ” เป็นคำที่ชวนให้สงสัยว่าอะไรคือการเห็นด้วยปัญญา ซึ่งอรรถกถาได้อธิบายความว่า คือความรู้และความเห็นตรงตามเป็นจริง

อาจเรียกว่า มรรคญาณ ผลญาณ สัพพัญญุตญาณ ปัจจเวกขณญาณ หรือวิปัสสนาญาณ (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 234/198)

ในอังกะยสูตรพระพุทธองค์ตรัสถึงแนวทางการตั้งความหวังในทางธรรม 16 ระดับ โดยเริ่มจากวิปัสสนาก่อน ทรงใช้คำว่า "วิปัสสนา" ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของความคิดที่บริบูรณ์ และเจริญมาน อยู่อาศัยเรือนว่าง ดังข้อความว่า “ภิกษุทั้งหลายพึงทำศีลให้บริบูรณ์ หมั่นประกอบ ธรรมเครื่องสงบใจภายในตน ไม่เห็นห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา เพิ่มพูนเรือนว่าง” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 12/65/57)

จากคำที่บอกว่า “ประกอบด้วยวิปัสสนา” เป็นคำที่ต้องอธิบายเพิ่มเติมเพราะยังไม่ชี้ชัดว่าเป็นอย่างไร อรรถกถาจึงอธิบายความว่า "วิปัสสนา" หมายถึงอนุปัสสนา 7 ประการ คือ (1) อนิจจานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง) (2) ทุกขานุปัสสนา (พิจารณาเห็น ความเป็นทุกข์) (3) อนัตตานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน) (4) นิพพิทานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย) (5) วิราคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความคลายกำหนัด) (6) นิโรธานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความดับกิเลส) (7) ปฏินิสสัคคานุปัสสนา (พิจารณาเห็นความ สลัดทิ้งกิเลส) (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 1/65/169)

ในปัฏฐะสูตร กล่าวถึงการปฏิบัติอธิจิตแต่ยังไม่ได้บรรลุ เกิดธรรมวิตกขึ้น คำว่า ธรรมวิตกหมายถึงวิปัสสนูปกิเลส ที่จะคอยขัดขวางมิให้ผู้ปฏิบัติบรรลุธรรมได้ และพระสารีบุตร นำคำนี้ไปขยายความในมหานิทเทส คือวิปัสสนูปกิเลส 10 ประการ ดังข้อความในพระสูตรตอน นั้นว่า

...ภิกษุผู้มีความคิด เป็นคนฉลาดละ บรรเทาอุปกิเลสอย่างละเอียดนั้น ทำให้สิ้นไป ให้ถึง ความไม่มี เมื่อละได้เด็ดขาด ทำให้สิ้นไปแล้ว ก็ยังมีธรรมวิตกเหลืออยู่ สมานนั้นยังไม่สงบ ไม่ ประณีต ไม่ได้ความสงบระงับ ยังไม่บรรลุภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ยังมีการข่มห้ามกิเลสด้วย ธรรมเครื่องปรุงแต่งอยู่

ภิกษุทั้งหลาย มีสมัยคือความเหมาะสมที่จิตตั้งมั่นอยู่ภายใน สงบนิ่งอยู่ มีภาวะที่จิตเป็น หนึ่งผุดขึ้นตั้งมั่นอยู่ สมานนั้นเป็นธรรมสงบ ประณีต ได้ความสงบระงับ ถึงภาวะที่จิตเป็นหนึ่ง ผุดขึ้น ไม่มีการข่มห้ามกิเลสด้วยธรรมเครื่องปรุงแต่ง และภิกษุเหล่านั้นจะโน้มจิตไปเพื่อทำให้แจ้ง ด้วยปัญญาอันยิ่งซึ่งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งใดๆ เมื่อมีเหตุแห่งสติ เราย่อมบรรลุ ความเป็นผู้เหมาะสมที่จะประจักษ์ชัดในธรรมนั้นๆ.. (พระไตรปิฎกภาษาไทย 20/102/342)

ในสุตตัสสัสูตร สูตรที่ว่าด้วยการตั้งใจฟังธรรมนำไปสู่การบรรลุธรรมได้ พระพุทธเจ้าใช้คำ แทนวิปัสสนาว่า “อนุโลมิกขันติ” ดังข้อความว่า “การตั้งใจฟังทำให้เกิด อนุโลมิกขันติ หยั่ง ลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมได้” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 22/88/613) อรรถกถา อธิบาย ความว่า “อนุโลมิกขันติ” หมายถึงข้อพินิจที่เกี่ยวแก่การบรรลุอริยสัจ 4 หรือเหมาะแก่คำ

สอน หมายถึงปัญญา หรือวิปัสสนาญาณ มิใช่หมายถึงความอดทน (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 3/88-89/155) ในวิปัสสนากถา ที่พระสารีบุตรแสดงข้อความว่าด้วยวิปัสสนาล้วนๆ แก่ภิกษุทั้งหลายโดยใช้คำ "อนุโลมชั้นติ" ซึ่งอรรถกถาได้ให้อรรถาธิบายว่า หมายถึงวิปัสสนาญาณ และสัมมัตตนิยามหมายถึงโลกุตตรมรรค โดยวิเศษก็คือโสดาปัตติมรรค (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 2/36/367) ดังข้อความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุผู้พิจารณาเห็นสังขารบางอย่างด้วยความเที่ยงจักเป็นผู้ประกอบด้วยอนุโลมชั้นติ เป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุผู้ไม่ประกอบด้วยอนุโลมชั้นติจักยังลงสู่สัมมัตตนิยามเป็นไปไม่ได้เลยที่ภิกษุผู้ไม่หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล หรืออรหัตตผล” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 31/36/596)

และในสูตรเดียวกันนี้ แสดงถึงอาการที่ภิกษุได้อนุโลมชั้นติ 40 อย่าง หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามด้วยอาการ 40 อย่าง คือ ภิกษุเห็นเบญจขันธ์ (1) โดยความไม่เที่ยง (2) โดยความเป็นทุกข์ (3) โดยความเป็นโรค (4) โดยความเป็นดังหัวฝี (5) โดยความเป็นดังลูกศร (6) โดยเป็นความลำบาก (7) โดยเป็นอาหาร (8) โดยเป็นอย่างอื่น ดังนี้ เป็นต้น

นอกจากคำศัพท์บ่งบอกถึงวิปัสสนาญาณที่กล่าวมาแล้วยังมีคำอื่นอีกที่แสดงถึงวิปัสสนาญาณอย่างแก่ คือ “นิพพิทา” กับ “วิราคะ” และสัมพันธ์กับ ยถาภูตญาณทัสสนะ ในทุสสีสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย 22/24/30) คำว่า “นิพพิทา” ในสูตรนั้นอรรถกถาอธิบายความว่า หมายถึง “พลวิปัสสนา คือวิปัสสนาที่มีพลัง (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 3/24/7) วิมุตติญาณทัสสนะ อรรถกถาให้คำอธิบายความว่า เป็นความรู้ขั้นสุดท้าย คือวิมุตติ หมายถึงอรหัตตผล ญาณทัสสนะ หมายถึงปัจจุเวกขญาณ (ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวนมรรคผลกิเลสที่ได้แล้ว)

การปฏิบัติวิปัสสนาที่ใช้มาเป็นบาทพระพุทธเจ้าตรัสไว้ใน 3 สูตรหลัก คือ ฌานสูตร มหามาลูกโยวาทสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย 13/157/159) อัฏฐกนาครสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย 13/18/18) และทสมสูตร (พระไตรปิฎกภาษาไทย 24/223/372) ที่แสดงในฌานสูตรมีเนื้อหาให้พิจารณาองค์ฌานโดยความเป็นไตรลักษณ์ ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายเพราะอาศัยปฐมฌานก็ได้ อาศัยทุติยฌานก็ได้ ตติยฌานก็ได้ จตุตถฌานก็ได้ อากาสาณัญจายตนะก็ได้ วิญญูณัญจายตนะก็ได้ อากิญจัญญายตนะก็ได้ เนวสัญญานาสัญญายตนะก็ได้ (สัญญาเวทิตนิโรธก็ได้) ก็ข้อที่เรากล่าวว่า ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไป แห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌานก็ได้ ดังนี้ เราอาศัยอะไรกล่าว? (คือ) ภิกษุในธรรมวินัยนี้...บรรลุปฐมฌาน, เธอพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลาย คือสิ่งที่ป็นรูป สิ่งที่ป็นเวทนา สิ่งที่ป็น

สัญญา สิ่งที่เป็นสังขาร สิ่งที่เป็นวิญญาณ อันมีอยู่ในปฐมภูมิตานั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข์...โดยความเป็นของสูญ โดยความเป็นอนัตตา, เธอยังจิตให้ยังหยุด (หันกลับ คือคลาย หรือไม่อยากได้ ไม่ติด) จากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้วเธอย่อมโน้มจิตไปเพื่ออมตธาตุว่า นั่นสงบ นั่นประณีต กล่าวคือ...นิพพาน เธอดำรงอยู่ใน (ปฐมภูมิต) นั้น ย่อมบรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ถ้ายังไม่บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะ, เพราะ (ยังมี) ธรรมราคะ...ก็จะเป็นโอปปาติกะ เป็นผู้ปรินิพพานในภพนั้นมีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมดา (เป็นพระอนาคามี)” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 23/240/438)

จากข้อความในฉานสูตรมีข้อที่นำศึกษาคือทรงแนะนำวิธีให้ผู้ได้ฉานเข้าอยู่ในฉานพิจารณา กาย เวทนา จิต ธรรม โดยความเป็นไตรลักษณ์ และโน้มจิตไปสู่อมตธาตุ แล้วจึงบรรลุธรรม ซึ่งประเด็นนี้ในอรรถกถาอธิบายความต่างไป คือให้ออกจากฉานแล้วพิจารณาองค์ฉานนั้นแหละโดยไตรลักษณ์ ข้อที่น่าสังเกตคือเหตุใดจึงตรัสให้ทำเช่นนั้น หรือตรัสแบบละไว้ในฐานที่เข้าใจ เพราะอยู่ในฉานชั้นสูงไม่อาจมีความคิดพิจารณาธรรมได้ (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย 1/124/375)

กล่าวโดยสรุป พระพุทธองค์ตรัสถึงวิปัสสนาญาณ ในฐานะเป็นความรู้แจ้ง อันจะนำไปสู่ความหลุดพ้นได้ มีสองระดับคือวิปัสสนาญาณเบื้องต้น และวิปัสสนาญาณระดับสูงที่มีกำลัง ดังนี้

(1) ทรงใช้คำ “ยถาภูตญาณทัสสนะ” หรือ “ญาณทัสสนะ” อันเป็นการเห็นตามสภาพความเป็นจริง คือการเห็นโดยไตรลักษณ์ แล้วไม่เป็นที่อาศัยของ กิเลสคือตัณหา และทิฐิ เป็นวิปัสสนาญาณอย่างอ่อน

(2) ทรงใช้คำที่บ่งบอกถึงวิปัสสนาที่มีกำลังโดยใช้คำว่า “นิพพิทาญาณ” หรือ “นิพพิทา” ความเบื่อหน่าย “วิราคะ” ความคลายกำหนัด และมีบางแห่งใช้คำว่า “อนุโลมขันติ” ซึ่งพระสารีบุตรนำมาขยายความต่อไปอีกถึง 40 อาการของวิปัสสนาญาณ อันนำไปสู่สัมมัตตนิยาม คือการบรรลุมรรคผล นิพพาน

ระบบการสอนปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานในครั้งพุทธกาล

พระพุทธองค์คำตรัสเรื่องวิปัสสนาโดยเรียกญาณของวิปัสสนาออกเป็น 2 ลักษณะ คืออย่างอ่อนและอย่างแก่ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น

1. ระบบการปฏิบัติที่จะช่วยส่งเสริมให้การปฏิบัติวิปัสสนาเจริญก้าวหน้า พระพุทธองค์ตรัสยึดโยงกับการศึกษาและการเผยแผ่ซึ่งจัดเป็นภาระหน้าที่ของพระสงฆ์ในครั้งพุทธกาล ดังปรากฏใน อัมมวิหารีสูตรที่ 1 กล่าวถึง ระบบการเรียนและปฏิบัติของพระภิกษุในครั้ง

พุทธกาลโดยตรัสไว้ 5 ระดับ คือ (1) ผู้เล่าเรียนธรรม แต่ไม่ปฏิบัติ (2) แสดงธรรมที่ทรงจำมา ได้แก่ผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติ (3) ใช้เวลากับการสาธยายธรรม (4) ใช้เวลาตรีกตรองธรรมที่เรียนมา ไม่ปฏิบัติ (5) ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ดังข้อความตอนท้ายสูตรสรุปว่า

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้เรียนธรรมคือสูตร ค่ายะ เวຍยากรณะ คาถา อุทาน อิติวุตตะกชาตกะ อัပ္พุตตรม และเวฬลละ เธอไม่ปล่อย ให้อันคินล่งเลยไป มละการหลีกเร้นอยู่ ตามประกอบความสงบใจภายใน เพราะการเรียนธรรมนั้น ภิกษุเชื่อว่าเป็นผู้อยู่ด้วยธรรมอย่างนี้แล เราแสดงภิกษุผู้มากด้วยการเรียนธรรม ผู้มากด้วยการแสดงธรรม ผู้มากด้วยการสาธยายธรรม ผู้มากด้วยการตรีกตรองธรรม ผู้อยู่ด้วยธรรม ด้วยประการฉะนี้แล ภิกษุกิจใดที่ศาสดาผู้หวังประโยชน์เกื้อกูล อนุเคราะห์ อาศัยความเอ็นดู พึงทำแก่สาวกทั้งหลาย กิจนั้น เราได้ทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย ภิกษุ นั้นโคนไม้ นั้นเรือนว่าง เธอจงเพ่ง อย่าประมาท อย่าเป็นผู้มีวิปปฏิสาร(ความร้อนใจ)ในภายหลังเลย นี่เป็นอนุสาสนีของเราเพื่อเธอทั้งหลาย” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 22/73/123-124)

พระสูตรนี้แสดงให้เห็นถึงการปฏิบัติวิปัสสนาพระพุทธองค์ปล่อยให้ไปตามระบบที่ไม่บังคับ ให้อิสระแก่พระภิกษุผู้สนใจปฏิบัติเลือกหาสถานที่เหมาะสมแก่จริตของตน โดยแนะนำให้เลือกสถานที่สงัด จะเป็นโคนไม้ เรือนว่าง เป็นต้นตามอัธยาศัย และเมื่อเกิดญาณทัสสนะขึ้นมาก็เป็นหน้าที่ผู้ปฏิบัติจะระคับระคองให้ญาณแก่กล้าขึ้นโดยลำดับ จากข้อความในพระสูตรเดียวกันนั้นที่ว่า “เธอไม่ปล่อย ให้อันคินล่งเลยไป มละการหลีกเร้นอยู่ ตามประกอบความสงบใจภายใน” และพบว่าพระพุทธองค์ก็มีการจัดการพิเศษเมื่อพบว่าผู้มีปฏิบัติได้เกิดญาณทัสสนะอย่างอ่อนขึ้นจากหลักฐานทางพระวินัยแห่งหนึ่งพบข้อบัญญัติสิกขาบทที่ทรงเลื่อนการปวารณาพรรษาออกไปอีก 1 เดือนเพื่อช่วยให้วิปัสสนาญาณได้มีโอกาสเจริญ ดังข้อความในวินัยปิฎกว่า

“พวกเราพร้อมเพรียงกัน ประองตองกัน ไม่วิวาทกันอยู่ ได้บรรลุผาสุหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้ว ถ้าพวกเราจักปวารณากันเสียในบัดนี้ บางทีพวกภิกษุปวารณากันแล้วจะพึงหลีกไปสู่จาริก ก็จะมีบ้าง เมื่อเป็นเช่นนั้น พวกเราก็จักเหินห่างจากผาสุหารธรรมนี้ ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรา อนุญาตให้ภิกษุเหล่านั้นทำการเลื่อนปวารณาออกไป” (พระไตรปิฎกภาษาไทย 4/251/361)

คำว่า “ผาสุหารธรรม” อรรถกถาอธิบายความว่า “เตสํ สมคคานํ สมโมทมานานํ อวิทมานานํ วิหระตํ อญญตรโร ผาสุหารโร อธิโคโต โหติ. เอวํ มยํ อิมมहा ผาสุหารา ปรีพาหิรา ภวิสสาม. พวกเราอยู่พร้อมเพรียงกัน ได้บรรลุผาสุหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง พวกเราจะพึงเหินห่างจากผาสุหารธรรมนี้

อญญุตโร ฆาสุวิหาโรติ ตรุณสมโณ วา ตรุณวิปัสสนา วา ฯ คำว่า ฆาสุวิหารธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ สมถะอย่างอ่อน หรือวิปัสสนาอย่างอ่อน (พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถา ภาษาไทย 3/3/175)

ข้อความเหล่านี้บ่งบอกให้รู้ว่าการเจริญวิปัสสนาต้องได้รับการดูแลคุ้มครองทางพระวินัย พระอรรถกถาจารย์อธิบายความวิปัสสนาญาณแต่ละระดับให้เห็นถึงพัฒนาการ และต่อมาพระพุทธโฆสาจารย์ได้สังเคราะห์จากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคโดยเอานัยที่พระสารีบุตรแสดงผนวกกับวิสุทธิ 7 มาเป็น วิปัสสนาญาณ 16 เพื่อให้เห็นถึงกระบวนการพัฒนาการทางด้านวิปัสสนาในแต่ละระดับไปจนถึงบรรลุมรรคผล

2. พัฒนาการคำสอนวิปัสสนาญาณ ๙ ระดับเข้ากับไตรลักษณ์ จากข้อคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณในพระไตรปิฎกที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ โดยผนวกรวมกับกระบวนการศึกษานวังกัสตฤตศาสน์และนำไปสู่การปฏิบัติในลักษณะตามอริยาศัยแล้วนั้น พบว่าในยุคต่อมา มีการพัฒนาคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณ ที่พระพุทธองค์ไม่ได้จัดอย่างเป็นระบบเป็นขั้นตอนเพื่อสะดวกแก่การปฏิบัติและวัดผล พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายขยายความวิปัสสนาญาณในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค โดยการพิจารณาเบญจขันธ์เป็นไตรลักษณ์แบ่งเป็นหมวดหมู่ได้ ดังนี้

การเห็นเบญจขันธ์ เป็นอนิจจัง (อนิจจานุปัสสนา) ขยายมาเป็น วิปัสสนาญาณ 2 คือ อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ, ภังคานุปัสสนาญาณ, การเห็นเบญจขันธ์เป็นทุกข์ (ทุกข์านุปัสสนา) ขยายมาเป็น วิปัสสนาญาณ 3 คือ ภัยตูปัญฐานญาณ, อาทินวานุปัสสนาญาณ, นิพพิทานุปัสสนาญาณ การเห็นเบญจขันธ์เป็น อนัตตา (อนัตตานุปัสสนา) ขยายมาเป็นวิปัสสนาญาณ 3 คือ มุจจิตุกัมมตาญาณ, ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ, สังขารุเบกขาญาณ, อนุโลมิกญาณ เป็นโลกุตตรมรรค รวมเป็น วิปัสสนาญาณ 9 (พระไตรปิฎกภาษาไทย 31/15/14)

ในเวลาต่อมาพระพุทธโฆสาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์ปกรณวิเสสวิสุทธิมรรค ได้นำเสนอแนวคิดวิปัสสนาญาณ จากพุทธองค์ 2 แบบ(แบบอ่อนและแก่) จากคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคที่จัดไว้ตามระบบไตรลักษณ์ โดยมาประยุกต์เข้ากับวิสุทธิ 7 แล้วได้วิปัสสนาญาณ 16 ขั้นเพื่อให้เห็นพัฒนาการของญาณตั้งแต่แรกไปจนถึงการบรรลุมรรค (พระพุทธโฆสเถระ, 2547)

พระพุทธโฆสาจารย์จัดวิปัสสนาสงเคราะห์เข้ากับวิสุทธิ ๗

1) นามรูปปริทเพทญาณ จัดเข้าใน ทิณฐีวิสุทธิ

2) นามรูปปัจจยปริคคหญาณ จัดเข้าในกังขาวิตรณวิสุทธิสัมมสนญาณและอุทยัพพญาณอย่างอ่อน จัดเข้าในมัคคามัคคญาณทัสสนะวิสุทธิ

วิปัสสนาญาณทั้ง 9 จัดเข้าในปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ โคตรภูญาณ มัคคญาณ ผลญาณ ปัจจเวกขณญาณ จัดเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ

วิปัสสนาญาณ 16 ขั้น (พัฒนาการของวิปัสสนาอย่างอ่อน อย่างกลาง และมีกำลัง)

- 1) นามรูปปริจเฉทญาณ หมายถึง ญาณกำหนดแยกนามรูป
- 2) นามรูปปัจจุยปริคคญาณ หมายถึง ญาณจับปัจจุยแห่งนามรูป
- 3) สัมมสนญาณ หมายถึง ญาณพิจารณานามรูปโดยไตรลักษณ์
- 4) อุทัพพยานุปัสสนาญาณ หมายถึง ญาณตามเห็นความเกิดและความดับแห่งนามรูป วิปัสสนูปกิเลสเกิดขึ้นได้ในช่วงนี้
- 5) ภังคานุปัสสนาญาณ หมายถึง ญาณตามเห็นจำเพาะความดับเด่นขึ้นมา
- 6) ภยตูปัญฐานญาณ หมายถึง ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว
- 7) อาทีนวานุปัสสนาญาณ หมายถึง ญาณคำนึงเห็นโทษ
- 8) นิพพิทานุปัสสนาญาณ หมายถึง ญาณคำนึงเห็นด้วยความหน่าย
- 9) มุจจิตุกัมมตาญาณ หมายถึง ญาณหยั่งรู้อันใครจะพ้นไปเสีย
- 10) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ หมายถึง ญาณอันพิจารณาทบทวนเพื่อจะหาทาง
- 11) สังขารุเบกขาญาณ หมายถึง ญาณอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร
- 12) สัจจานุโลมิกญาณ หมายถึง ญาณเป็นไปโดยควรแก่การหยั่งรู้อริยสัจ
- 13) โคตรภูญาณ หมายถึง ญาณครอบโคตร คือ หัวต่อที่ข้ามพ้นภาวะปุถุชน
- 14) มัคคญาณ หมายถึง ญาณในอริยมรรค (โลกุตตรญาณ)
- 15) ผลญาณ หมายถึง ญาณอริยผล (โลกุตตรญาณ)
- 16) ปัจจเวกชนญาณ หมายถึง ญาณที่พิจารณาทบทวน

จากข้อมูลที่ยกมากล่าว แสดงให้เห็นถึงพัฒนาการคำสอนเรื่องวิปัสสนาญาณมีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล ที่พระพุทธองค์ตรัสสอนตามบริบทต่างกัน ผู้ฟังที่มีความแตกต่างกันอาจเกิดความเข้าใจในเรื่องนี้ต่างกันออกไป เช่น เมื่อพระองค์ตรัสถึงวิปัสสนาญาณกับกลุ่มที่เจริญญาณสมาธิจะใช้คำที่เข้าใจได้ง่าย (พระไตรปิฎกภาษาไทย 23/36/508) และเกี่ยวข้องกับภวนั้นเพื่อทำลายความยึดติดในภวนั้นเป็นหลัก ส่วนกลุ่มเจริญกายคตาสติภาวนาทรงใช้คำที่บ่งชี้ถึงความมีอยู่โดยอาศัยกันของรูปนามโดยปราศจากตัวตนอย่างเด่นและส่งเสริมให้ผู้ปฏิบัติรักษาสภาวะการเห็นแจ้งนั้นไว้เพื่อให้เกิดญาณทัสสนะนั้นนำไปสู่ความหลุดพ้น ดังคำที่ใช้ “ยถาภูตญาณทัสสนะ” หรือ “ญาณทัสสนะ” อันหมายถึงวิปัสสนาอย่างอ่อน และใช้คำนิพพิทาความเบื่อหน่าย วิราคะ ความคลายกำหนัด ในชั้นที่ 5 อันหมายถึงวิปัสสนาญาณอย่างแก่กล้าในระดับที่จะนำสู่การบรรลุนิพพาน พระสารีบุตรซึ่งนับได้ว่าเป็นพระอัครสาวกที่มีความเข้าใจแตกฉานในปฏิสัมภิทา จึงสรุปใจความสำคัญของวิปัสสนาให้สอดคล้องการเห็นแจ้งโดยเห็นชั้นที่ทั้งหลายเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา หลากหลายลักษณะ และในเวลาต่อมาพระอรหันตเถระจารย์และพุทธโฆษาจารย์เก็บประเด็นมาพัฒนาอย่างเต็มรูปแบบเชื่อมโยงกับหลักไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญาเข้าไว้ด้วยกัน ทำให้เห็นองค์ความรู้ใหม่ เพื่อเป็นการกระตุ้นให้พระภิกษุในยุค

ต่อมาได้สนใจใฝ่ใจในเรื่องการปฏิบัติวิปัสสนาธุระ จากวิปัสสนาญาณชั้น 1 ถึงชั้นที่ 3 ที่พระพุทโธสาจารย์อธิบายไว้เห็นได้ชัดว่าผู้ปฏิบัติเริ่มก้าวเข้าสู่แนวทางของความพ้นทุกข์แล้วแม้จะเป็นวิปัสสนาญาณอย่างอ่อนที่ในยุคพระพุทโธเจ้ายังไม่นับว่าเป็นวิปัสสนาด้วยซ้ำไป นอกจากนั้นท่านยังมีความเห็นว่าวิปัสสนาญาณต้องสอดคล้องกับวิสุทธิ 7 ในพระไตรปิฎกได้แก่ สิววิสุทธิ กับจิตตวิสุทธิเป็นปากทางของวิปัสสนา ส่วนวิปัสสนาที่เป็นตัวแท้จริงคือ วิสุทธิ 5 ที่เหลือ คือ ทิณฺณวิสุทธิ, กังขาวิตรณวิสุทธิ, มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ, ปฏิปทาญาณวิสุทธิ, และ ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นตัววิปัสสนาแท้ (พระไตรปิฎกภาษาไทย 23/36/203)

บทสรุป

จากข้อมูลที่น่ามากล่าวแล้วนี้ พอสรุปให้เห็นพัฒนาการของคำอธิบายเกี่ยวกับวิปัสสนาญาณที่มีมาแต่สมัยพุทธกาลมาจนถึงปัจจุบันโดยแบ่งเป็น 3 ยุค ดังนี้ วิปัสสนาญาณตามความหมายที่พระพุทโธเจ้าตรัส หมายถึงตัว ญาณ ความรู้แจ้งในชั้นธโดยความเป็นไตรลักษณ์ มีความหมายถึงวิปัสสนาในสองระดับ คือ ระดับอ่อนที่เพิ่งเกิดขึ้นเป็นความเห็นนามรูป โดยมีเป็นเหตุปัจจัยของกัน ปราศจากอัตตา ทรงใช้คำว่า ยถาภูตญาณทัสสนะบ้าง ญาณทัสสนะบ้าง สัมมทัสสนะบ้าง ผู้เห็นแจ้งเช่นนั้นต้องคอยระวังรักษาปากเพียรปฏิบัติต่อไปเพื่อให้เกิดวิปัสสนาญาณที่แก่กล้า ซึ่งเป็นระดับสูงที่เรียกว่า “นิพพิทา” ความเบื่อหน่าย “วิราคะ” ความคลายกำหนัด จนกระทั่งเกิดการรู้แจ้งแทงตลอดคือการบรรลุธรรม

วิปัสสนาญาณ ในความหมายของพระสังคีติกจารย์หลังการปรินิพพานของพระพุทโธเจ้าได้จัดรวบรวมเป็นหมวดหมู่แนวอธิบายโดยเพิ่มคำอธิบายลักษณะของวิปัสสนาญาณ 40 แบบ ตามที่พระสารีบุตรอธิบายไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค และต่อมาพระพุทโธสาจารย์ เป็นการจัดระบบความรู้แจ้งชั้น 5 โดยไตรลักษณ์เชื่อมโยงกับวิสุทธิ 7 ประการ จึงเกิดเป็นวิปัสสนาญาณ 9 และ วิปัสสนาญาณ 16 เพื่อให้เห็นกระบวนการเกิดขึ้นอย่างละเอียดของวิปัสสนาญาณทั้ง อย่างอ่อน อย่างกลาง และมีกำลัง รวมทั้งเป็นการพัฒนาวิปัสสนาญาณบนฐานของไตรสิกขา และพระพุทโธสาจารย์ได้สร้างมาตรฐานการตรวจสอบการปฏิบัติวิปัสสนาสอดคล้องกับการบรรลุธรรมขึ้นมาโดย ปัจจุบันขณะญาณ เพื่อการตรวจสอบการบรรลุธรรมได้ด้วยด้วยตนเอง

เอกสารอ้างอิง

แนบ มหานิรานนท์. (2553). การแนะแนวทางการปฏิบัติวิปัสสนาวิสุทธิ 7. พิมพ์ครั้งที่ 5.

กรุงเทพมหานคร : หจก ทิพยวิสุทธิ.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ :

วิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2560). **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). (2542). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

_____. (2546). **พุทธธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ 11 . กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2550). **ศัพท์วิเคราะห.** กรุงเทพมหานคร : เลียงเชียง.

พระธรรมวโรดม (บุญมา คุณสมปโน). (2550). **อภิธัมมัตถวินิฉาย, พิมพ์ครั้งที่ 1.**

กาญจนบุรี ; ม.ป.ท.

พระพุทโธมส. (2549). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค.** กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พุทธทาสภิกขุ. (2545). **วิธีฝึกสมาธิวิปัสสนา ฉบับสมบูรณ์.** พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร: สุนทรสาสน.

พระมหาชัยศิลป์ พุทฺธวิริโย. (2552). “ศึกษาวิเคราะห์ปัจจัยสมุปบาทอันเป็นภูมิวิปัสสนา

เฉพาะกรณีการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา 7 เดือน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์**

มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาสี สยาดอ (โสภณมหาเถระ). (2540). **วิปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนา.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

